

آسیب‌شناسی اجتماعی ایران با دیدگاه رادیکال

○ بررسی‌هایی در آسیب‌شناسی اجتماعی ایران
○ فریبرز رئیس‌دانا
○ دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی
○ ۱۳۸۰، ۱۵۰۰ نسخه، ۳۳۶ صفحه

○ سعید مدنی
پژوهشگر مسائل اجتماعی

الف - رویکرد کارکردگرایان: از این دیدگاه هر گروه اجتماعی هنجارهایی وضع می‌کند که عدول از آنها انحراف (Deviance) تلقی می‌شود و مشمول مجازات‌های رسمی و یا غیررسمی قرار می‌گیرد.

دورکهایم، پارسونز و مرتون از نمایندگان اصلی این دیدگاه‌اند. کارکردگراها سه حالت بی‌هنجاری (Anomia)، تعارض فرهنگی (Gultural Conflict) و سقوط (down Break) را نتیجه‌ی فقدان کارکرد مطلوب یعنی کارکرد مبتنی بر توافق هنجاری جامعه و حاصل آن را بروز و شیوع آسیب‌های اجتماعی می‌دانند. این رویکرد نظریه‌ای کاملاً محافظه‌کارانه محسوب می‌شود.

ب - رویکرد تعارض‌گرایان: بر اساس این رویکرد جامعه سرشار از تضاد و تنازع گروه‌ها و

پیشگفتار کتاب به صراحت مطرح شده است: «این کتاب ادعای ارائه تحلیل‌های نظری بدیع و یا تدوین یک کتاب درسی را ندارد، مجموعه‌ای است از چند پژوهش که البته در هر یک از آنها نظریه‌های پایه‌ای مورد استفاده قرار گرفته بینش‌هایی چند به نقد درآمده‌اند... با این که کتاب درسی نیست، اما مطالعه آن را به دانشجویان و دانش‌پژوهان علوم اجتماعی، روان‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد و حقوق توصیه می‌کنیم.»

رویکرد نویسنده:

در بحث پیرامون مشکلات اجتماعی (Social Problems) می‌توان سه رویکرد مهم را که متأثر از نظریه‌های اجتماعی متفاوت هستند، نشان داد.

مقدمه

تاکنون شاهد انتشار چندین کتاب در زمینه آسیب‌شناسی اجتماعی بوده‌ایم که در آنها بخش عمده‌ای به مباحث نظری در زمینه آسیب‌های اجتماعی اختصاص داده شده و کمتر مشکلات اجتماعی در ایران مورد بحث قرار گرفته است. اگر چه اغلب این کتاب‌ها از اعتبار و ارزش علمی برخوردار بوده و بعضاً منبع خوبی برای مطالعه دانشجویان بوده‌اند، اما فقدان کتابی که با گذار سریع از مباحث نظری، مسائل و مشکلات اجتماعی ایران را مورد بحث قرار دهد، همیشه احساس شده است. کتاب بررسی‌هایی در آسیب‌شناسی اجتماعی ایران به قلم دکتر فریبرز رئیس‌دانا که در سال ۱۳۸۰ به همت دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی به چاپ رسید تا حدودی این خلأ را پر کرده است. این موضوع در

افراد برای کسب قدرت، ثروت و منزلت است و نظم اجتماعی نیز حاصل تفوق یکی از دو سوی این تعارض‌ها، لذا از این زاویه، مشکلات اجتماعی به دلیل توزیع ناعادلانه‌ی ثروت و قدرت به وجود می‌آیند و با ساختار طبقاتی و سیاسی جامعه ارتباط بسیار نزدیکی دارند و لذا در تحلیل مشکلات اجتماعی به جای سرزنش قربانی باید به نقد نظام اجتماعی پرداخت.

ج - رویکرد روانشناسی اجتماعی: قائلان به این رویکرد اغلب فرد و جامعه را در ارتباطی متقابل مورد مطالعه قرار می‌دهند و افراد را خصوصاً از لحاظ عضویت در گروه و دلایل پذیرش هنجارها یا انحرافات بررسی می‌کنند. نظریه‌های زیستی، اجتماعی، نظریه‌های شخصیت، نظریه‌های رفتاری و نظریه‌های تعامل‌گرا همه ابعادی از رویکرد روانشناسی اجتماعی را توضیح می‌دهند. رئیس دانا بدون هیچ‌گونه پرده‌پوشی و با صراحت در پیشگفتار کتاب رویکرد خود را توضیح داد است:

«رویکردها هم سازواره‌ای و هم انتقادی‌اند و به هر حال تعارض‌ها و مسائل طبقاتی را در بر دارند.»

نویسنده مثل سایر تألیفات و یا اظهارنظرهای خود پیرامون مسائل اجتماعی و اقتصادی در جای‌جای کتاب با شفافیت تمام دیدگاه‌های محافظه‌کار را به چالش می‌طلبد و تلاش می‌کند رویکرد تعارض‌گرای خود را در دل تحلیل‌های ساختاری و بنیادین توضیح دهد، لذا در آغاز کتاب می‌نویسد:

«اندیشه‌های راستگرای افراطی فقر را از حیث ساختار اجتماعی پدیده‌ای غیرعادی تلقی نمی‌کنند و عده‌ای نیز آن را یک نابسامانی گذرا و بی‌ارتباط با بنیان‌های اجتماعی می‌دانند که باید جداگانه تعریف و بررسی شود... در بحث‌های مربوط به جرم و جنایت در این کتاب انگیزه‌های طبقاتی برای توصیف جرم و جنایت نشان داده شده است.»

نویسنده ضمن توضیح رویکردهای متفاوت نسبت به مسائل اجتماعی تلاش می‌کند با شفافیت تمام رویکرد خود را مشخص کند.

به این ترتیب می‌توان کتاب آسیب‌شناسی اجتماعی ایران را توضیح و تبیین دیدگاه رادیکال ساختارگرا از مسائل اجتماعی ایران قلمداد کرد.

چارچوب کتاب:

کتاب شامل مقدمه، پیشگفتار و نه بخش است. در همه‌ی بررسی‌های کتاب، ارزیابی اقتصادی موضوع از جایگاه مهمی برخوردار است. این مسئله با توجه به تخصص دانشگاهی نویسنده و حوزه‌ی اصلی مطالعات وی کاملاً بدیهی اما در عین حال لازم و ضروری است. بررسی‌ها عمدتاً متمرکز بر مسائل شهر تهران در دو دهه‌ی ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ است.

بخش اول کتاب بر طرح مباحث کلی از جمله تعاریف و تا حدودی نظریه‌ها متمرکز است. متأسفانه حجم کمی از کتاب به این فصل اختصاص داده شده، در حالی که با توجه به بررسی مسائل ایران در بخش‌های بعدی، بهتر بود نویسنده با تفصیل بیشتری به مباحث پایه و بنیادین می‌پرداخت. از این گذشته نویسنده با انتخاب آسیب‌شناسی یا پاتولوژی (Pathology) به عنوان واژه محوری و اصلی کتاب خوانندگان را از درک مفاهیم به روزتر مسائل اجتماعی محروم کرده است. در واقع اغلب کتاب‌های منتشره متأخر درباره مسائل اجتماعی از واژه Social Problems بهره جسته‌اند که عمده‌تاً معادل فارسی مسئله یا مشکل اجتماعی برای آن پیشنهاد شده است. از این رو شایسته بود نویسنده در همین فصل اول

جمع‌بندی مشخصی از ویژگی‌ها یا تعریف مسئله یا مشکل اجتماعی ارائه می‌داد و به این ترتیب ذهن خواننده را با دیدگاه خود بیشتر آشنا می‌کرد، اگر چه این خلأ بلافاصله با تصریحات نویسنده در مورد دیدگاه‌هایش پر شده است. نویسنده در پایان بخش اول آورده است:

«پژوهشگران ریشه‌ای البته بیشتر اوقات نمی‌توانند کاری با محافظه‌کاری پژوهشی، جامعه‌شناسی تسلیم شده و منافع قدرتمند اقتصادی انجام دهند، اما آنها می‌توانند در سطح جامعه ملی و جوامع جهانی روش و رویکرد و یافته خود را مطرح کنند و خطر را به معنای واقعی و نه خطر کاذب «درهم پاشیده شدن مناسبات قانونی و اخلاق اجتماعی» بنمایانند.»

در هر حال به نظر می‌رسد چهار معیار مهم برای تشخیص مشکلات اجتماعی مطرح است، که می‌توان آسیب‌های مطرح شده در هشت بررسی بعدی کتاب را با این محک‌ها ارزیابی کرد:

اول: تعریف گروهی و اجماع اکثر افراد جامعه از آسیب اجتماعی
دوم: اثر منفی آسیب اجتماعی بر کیفیت زندگی یا مهم‌ترین ارزش‌های مورد توافق جامعه سوم: وجود علل و عواقب اجتماعی برای

نویسنده مثل سایر تألیفات و یا اظهارنظرهای خود

پیرامون مسائل اجتماعی

و اقتصادی در جای‌جای کتاب با شفافیت تمام دیدگاه‌های محافظه‌کار را

به چالش می‌طلبد

نویسنده در گفتار چهارم کتاب تلاش می‌کند

رویکرد نابرابر نظام سیاسی، اقتصادی اجتماعی و حقوقی را

نسبت به بزه‌کاران اجتماعی روشن کند

وقوع آسیب اجتماعی
چهارم: لزوم اصلاح سیاست‌های اجتماعی
برای حل آسیب اجتماعی
گفتار دوم کتاب به رشد شهری و آسیب‌های
اجتماعی اختصاص داده شده است. در این بررسی
نتایج تحقیق میدانی در سه حوزه خاک سفید
تهرانپارس، میدان آزادی و میدان انقلاب شهر
تهران ارائه شده‌اند.

گفتار سوم مقاله‌ای است که نویسنده در
همایش کودکان و نوجوانان ایران ارائه کرده است
و در آن اثرات فقر و بی‌عدالتی بر بزهکاری کودکان
و نوجوانان بررسی شده است. دکتر رئیس دانا در
این مقاله تلاش کرده تا با توجه به محدوده سنی
کودکان و نوجوانان، گروه‌های در معرض خطر و
آسیب‌های تهدیدکننده‌ی این گروه سنی را نشان
دهد.

گفتار چهارم کتاب تحت عنوان
«جنایتکاری که در زیر عدسی قرار دارند» به
بررسی علل شیوع و بروز متفاوت آسیب‌ها و
مشکلات اجتماعی در مناطق مختلف و در بین
گروه‌های اجتماعی متفاوت می‌پردازد. نویسنده
در این بررسی تلاش می‌کند رویکرد نابرابر نظام
سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و حقوقی را نسبت
به بزهکاران اجتماعی روشن کند. این بحث با
این سؤال آغاز می‌شود که «چرا برای مدت
های طولانی مثلاً در شهر اصفهان (و شهرهای
استان اصفهان) میزان قتل و ضرب و جرح
مورد مطالعه در پایین‌ترین سطح در کشور باقی
می‌ماند، اما برای تهران یا کرمانشاه (و
شهرهای استان کرمانشاهان) این نسبت در
سطحی بالا قرار داشته و همانجا هم مانده
است.»

نویسنده با بررسی توصیفی جامعه‌شناختی
درباره علل و انگیزه‌های جرم از دیدگاه نظریه‌های
متفاوت کارکردگرایان، ساختارگراها و تعارض‌گرایان
تلاش می‌کند تا پاسخ روشنی به سؤال فوق‌الذکر
بدهد. وی در نهایت نتیجه می‌گیرد:

«نظام اجتماعی بهنجار، البته بی‌برقراری
یک جامعه مدنی غیر صوری که مبتنی باشد بر
حقوق دموکراتیک و برابری انسانها در برابر قانون
و بی‌محو محرومیت و تهیدستی‌های منجر به
جرم‌های ناگزیر، پدیدآمدنی نیست. اما نمی‌توان
به دلیل و به بهانه عدم استقرار مناسبات اقتصادی

نویسنده یکی از اقتصاددانان برجسته کشور است که به همراه برخی از جامعه‌شناسان و صاحب‌نظران مسائل اقتصادی و اجتماعی جبهه مستحکمی را برای طرح دیدگاه‌های انسانی در مسائل اقتصادی و اجتماعی گشوده‌اند

این کتاب تلاش دارد تا ضمن تأکید بر رویکرد رادیکال مبتنی بر عدالت و آزادی آثار سوء برنامه‌های خصوصی‌سازی و تعدیل ساختاری را نشان دهد

رویکردهای نظری متفاوت درباره خودکشی
زمینه‌های اقتصادی - اجتماعی آن را توضیح
دهد.

گفتار ششم انگیزه‌ها و آثار چند شغلی بودن
کارکنان بخش آموزشی ایران را بررسی کرده
است. این بخش حاصل مطالعه میدانی مؤلف در
سال ۱۳۷۱ است که علیرغم تأخیر ده ساله در
انتشار نتایج هنوز هم بسیاری از یافته‌های
پژوهش در تحلیل مسائل اجتماعی ایران راهگشا
و مفید است، خصوصاً آنکه انتخاب چند شغلی
بودن به عنوان یک مشکل اجتماعی در واقع
خود نوعی بدعت در فهرست آسیب‌ها و مشکلات
اجتماعی ایران است.

با توجه به تعریف و چارچوبی که از مفهوم
مشکل اجتماعی داده شد، نمی‌توان فهرست آسیب‌ها
و غیرقابل تمییزی از پدیده‌های اجتماعی که
ذیل آن تعریف قرار می‌گیرند ارائه داد. از این رو
لازم بود نویسنده دلایل خود را برای قرار دادن
موضوع چند شغلی به عنوان یک مشکل اجتماعی
ارائه می‌کند.

گفتار هفتم درباره‌ی «تصادفات جاده‌ای»
است. در مقدمه این بخش نویسنده مجدداً رویکرد

و اجتماعی مطلوب، اصل نظارت مردمی و کنترل
کنش‌های ستمگرانه حتی جرم‌های کوچک
ناشی از «آماده بودن اوضاع» را فراموش کرد.»
نویسنده با این نتیجه‌گیری ضمن تأکید بر
رویکرد ساختارگرایی خود، در واقع توصیه‌ای ظاهراً
متعارض با رویکرد خود را مطرح می‌کند و تأکید
دارد حتی در شرایطی که امکان استقرار یک ساختار
مطلوب نیست باز هم نباید از تلاش برای ایجاد
زندگی بهتر برای محرومین دست شست. به
این ترتیب گرایش انسانی و تا حدودی رمانتیک
نویسنده تلاش می‌کند در کنار رویکرد نظری
رادیکال وی جایی برای خود باز کند. این مواجهه
استثنایی با مسائل اجتماعی در واقع شایسته
اقتصاددان استثنایی چون نویسنده یا رویکردی
بشردوستانه و عدالت‌جویانه است.

گفتار پنجم به بررسی «خودکشی» اختصاص
دارد. طی دو دهه اخیر شیوع خودکشی در ایران
روند فزاینده‌ای داشته و در برخی مناطق به نقطه
بحرانی نزدیک شده است. از این رو «خودکشی»
موضوع مورد علاقه بسیاری از صاحب‌نظران و
پژوهشگران طی سال‌های دهه ۷۰ بوده است.
نویسنده در این بررسی تلاش کرده تا با توضیح

خود را مورد تأکید قرار می‌دهد و می‌نویسد: «این بررسی سفر را حق مسلمی می‌گیرد که به طور عادلانه در میان مردم تقسیم نشده است. زاویه دید بقادانه است. سفر را می‌توان چنان مجموعه‌ای از خدمات و کالاهای به هم پیوسته ضروری در نظر گرفت که بر حسب قوه خرید و نه بر حسب حق و ضرورت توزیع می‌شود.» مشابه گفتار ششم، اختصاص این بخش به موضوع تصادفات جاده‌ای می‌تواند نوعی بدعت در فهرست آسیب‌های اجتماعی قلمداد شود که لازم بود نویسنده در توجیه این کار توضیح بیشتری می‌داد.

گفتار هشتم کتاب موضوع «سالمندان» را بررسی می‌کند. اگر چه در حال حاضر هنوز مسئله سالمندان در ایران اولیتی را که این موضوع در کشورهای اروپایی دارد، پیدا نکرده، اما در عین حال صاحب‌نظران اجتماعی ضرورت توجه بیشتر و جدی‌تر به مسئله سالمندی را به عنوان پدیده‌ای که به زودی یکی از مشکلات اجتماعی ایران خواهد شد مورد تأکید قرار داده‌اند. نویسنده در

این بخش تلاش کرده تا تبعات اقتصادی ناشی از سالمندی خصوصاً فقر را مورد بررسی قرار دهد. وی در این مطالعه با موشکافی روشن کرده که میانگین هزینه ماهانه نگهداری یک سالمند در خانواده معادل ۱۲۵ هزار تومان می‌شود که حدود ۶۲/۵ درصد درآمد ماهانه کل خانوار است. سپس نتیجه می‌گیرد «اگر به این امر، موضوع فشار روحی و بی‌خوابی و اخلال در زندگی عادی و اختصاص وقت را بیفزاییم میزان واقعی مشکلات روشن می‌شود.»

بخش پایانی کتاب موضوع تبعیض در اشتغال و پاداش کار زنان را مورد بحث قرار داده است. در این گفتار نویسنده ضمن مروری بر نظریه‌های نوکلاسیکی علیه زنان، نظریه جنسیتی و تبعیض علیه زنان و وضعیت اشتغال زنان در ایران را بررسی کرده است. این بخش از کتاب با ارائه آماری در مورد ترکیب اشتغال صنعتی و تبعیض خانم یافته است. جای فصلی به عنوان جمع‌بندی و ارزیابی نهایی از وضعیت آسیب‌های اجتماعی ایران با

توجه به مباحث مطرح شده در نه گفتار پیشین در انتهای کتاب خالی است.

اختلاف بین اقتصاددانان و صاحب‌نظران مسائل اجتماعی سال‌هاست بخش وسیعی از مباحث دانشگاهی و همین‌طور برنامه‌های توسعه را تحت‌الشعاع خود قرار داده است. عده‌ی کثیری از اقتصاددانان همواره با تأکید بر هزینه‌های اجتماعی برای توسعه‌ی جوامع، بر مشروع بودن بروز و ظهور آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی به عنوان پیامد ناگوار اما اجتناب‌ناپذیر توسعه تأکید کرده‌اند و دولت و برنامه‌ریزان را از هزینه برای کنترل و یا کاهش آسیب‌های اجتماعی بازداشته‌اند. زیرا به اعتقاد آنان همه‌ی منابع باید برای افزایش رشد و توسعه اقتصادی به کار گرفته شود. در مقابل صاحب‌نظران مسائل اجتماعی نیز بر سیکل معیوب نظریه‌ی فوق تأکید کرده و دائماً هشدار داده‌اند که بدون سرمایه‌گذاری جدی در منابع انسانی و اصلاح برنامه‌های اقتصادی به نحوی که موجب کاهش یا حذف آثار سوء اجتماعی ناشی از اجرای آنها گردد، هرگز توسعه‌ای محقق نخواهد شد. در این میان گروه محدودی از اقتصاددانان رادیکال و انسان‌گرا به پیوند بین سیاست‌های اقتصادی و سیاست‌های اجتماعی تأکید کرده‌اند و هر گونه سرمایه‌گذاری در کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی و یا توسعه منابع انسانی را سرمایه‌گذاری پرفایده و اجتناب‌ناپذیر برای جوامع دانسته‌اند.

دکتر فریبرز رئیس‌دانا یکی از اقتصاددانان برجسته کشور است که به همراه برخی از جامعه‌شناسان و صاحب‌نظران مسائل اقتصادی اجتماعی جبهه مستحکمی را برای طرح دیدگاه‌های انسانی در مسائل اقتصادی و اجتماعی گشوده‌اند. کتاب آسیب‌شناسی اجتماعی ایران تلاش گرانبهایی به منظور نقد آثار اجرایی سیاست‌های اقتصادی بدون توجه به آثار اجتماعی آنهاست. این کتاب می‌کوشد تا ضمن تأکید بر رویکرد رادیکال مبتنی بر عدالت و آزادی آثار سوء برنامه‌های خصوصی‌سازی و تعدیل ساختاری را نشان داده و ضرورت تجدیدنظر در این برنامه‌ها را در چارچوب تحلیلی از مسائل و مشکلات اجتماعی ایران ارائه دهد.

لازم بود نویسنده دلایل خود را برای قرار دادن موضوع چند شغلی به عنوان یک مشکل اجتماعی ارائه می‌کرد

گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

بر اساس رویکرد تعارض‌گرایان،

جامعه سرشار از تضاد و تنازع گروه‌ها و افراد برای کسب قدرت،

ثروت و منزلت است

و نظم اجتماعی نیز حاصل تفوق یکی از دو سوی این تعارض‌ها